

DOI: 10.31110/consensus/2024-03/032-041

УДК (UDC) 904.4 (477.84)

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF ANCIENT RUS SETTLEMENTS 10–13 CENTURIES IN THE TERRITORY OF THE SLOVECHANSK–OVRUCH REGION

Maryna Khadadova*

Abstract

The article highlights the history of research on the peculiarities of the settlement structure of the Ancient Rus period on the territory of a unique natural formation – the Slovechansk–Ovruch ridge, located in the north of the Zhytomyr region.

The purpose of the article: to analyze the stages of research of ancient Rus objects that had special conditions of development during the 10–13 centuries.

The methodological basis of the research is the principle of scientificity, methods of empirical and theoretical research.

Scientific novelty: for the first time, information on the study of ancient Russian settlements, which arose and developed in specific economic conditions during the 10–13 centuries, was analyzed and systematized.

Conclusions. In addition to good fertile soils and a favorable climate for agriculture, the territory of the Ovruch Ridge also attracted people with deposits of pink pyrophyllite slates. Mining, processing and manufacturing of things from it become the main occupation of the local the Ancient Rus population. A unique settlement structure is formed on the territory of the ridge, which traditionally consists of a settlement, a post, open settlements and burial grounds. But the peculiarity is that open settlements have a large area, they can conditionally be combined into agglomerations. Also, the settlements are specialized, their population is closely related to the development of pyrophyllite deposits, its extraction, processing, and transportation are the main occupations of the ancient Rus population of the Ovruch Ridge. Ancient Rus on the specified territory were destroyed for a long time, but from the end of the 9th century they began to be discovered and recorded by scientists. During the entire 20th century the sights of the region were examined by archaeologists, but no research was carried out. only from the end of the 20th century. The Ovruch archaeological expedition started working in the region, which discovered unique sights – specialized settlements with a rich cultural layer. But the archaeological sites of the region also require protection. The activities of the employees of the Ovruch archaeological expedition within the framework of the ‘Ovruch project’ created for the study and protection of the monuments of the former Ovruch volost are aimed at this.

Keywords: Slovechansk–Ovruch ridge, settlement, open-type settlement, pyrophyllite, archaeological research, workshop, Ancient Rus

* senior teacher at the Department of World History of Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr, Ukraine. E-mail: marinahadadova@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6807-7069>

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ 10–13 СТОЛІТЬ НА ТЕРИТОРІЇ СЛОВЕЧАНСЬКО–ОВРУЦЬКОГО КРЯЖУ

Марина Хададова*

Анотація

У статті висвітлюється історія досліджень особливостей поселенської структури давньоруського часу на території унікального природного утворення – Словечансько-Овруцького кряжу, розташованого на півночі Житомирської області.

Мета статті: проаналізувати етапи дослідження давньоруських пам'яток, що мали особливі умови розвитку протягом 10–13 століть.

Методологічною основою дослідження виступають принципи науковості, методи емпіричного та теоретичного досліджень.

Наукова новизна: вперше проаналізовано та систематизовано інформацію про дослідження давньоруських поселень, які виникли і розвивались у специфічних економічних умовах протягом 10–13 століть.

Висновки. Окрім гарних родючих ґрунтів та сприятливого для землеробства клімату територія Овруцького кряжу приваблювала людей ще й покладами рожевих пірофілітових сланців. Саме видобуток, обробка та виготовлення із нього речей, стають основним заняттям місцевого давньоруського населення. На території кряжу складається унікальна поселенська структура, яка традиційно складається з городища, посаду, відкритих поселень та могильників. Але особливістю є те, що відкриті поселення мають велику площу, їх умовно можна об'єднати в агломерації. Також поселення є спеціалізованими, їх населення тісно пов'язане з освоєнням покладів пірофіліту, його добування, обробка, транспортування є основним заняттям давньоруського населення Овруцького кряжу. Давньоруські пам'ятки на вказаній території довгий час розорявались, але з кінця 9 ст. їх стали виявляти і фіксувати науковці. Протягом всього 20 ст. пам'ятки регіону оглядались археологами, але дослідження не проводились. Лише з кінця 20 ст. в регіоні почала працювати Овруцька археологічна експедиція, яка виявила унікальні пам'ятки – спеціалізовані поселення з багатим культурним шаром. Але археологічні пам'ятки регіону вимагають також захисту. На це спрямована діяльність співробітників Овруцької археологічної експедиції в рамках «Овруцького проекту», створеного для вивчення і захисту пам'яток колишньої Овруцької волості.

Ключові слова: Словечансько-Овруцький кряж, городище, поселення відкритого типу, пірофіліт, археологічні дослідження, майстерня, Давня Русь

Цитування: Хададова, М. (2024). Археологічні дослідження давньоруських поселень 10–13 століть на території Словечансько-Овруцького кряжу. *Консенсус*, 3, 32–41.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/121>

* старший викладач кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка, Житомир, Україна. Е-mail: marinahadadova@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6807-7069>

Постановка проблеми. У давньоруський період в 10–13 ст. на території північної Житомирщини утворилася велика кількість укріплених і неукріплених поселень, в цілому вони не відрізнялись від звичайної поселенської структури Київської Русі. Ці пам'ятки досліджувалися по мірі виявлення. Але на території Словечансько-Овруцького кряжу навіть відомі городища та поселення відкритого типу стали об'єктом досліджень лише в кінці 20 ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання археологічних досліджень на території літописної Овруцької волості у своїх працях в основному висвітлюють А. Томашевський та С. Павленко. Протягом останніх років вийшла низка статей у фахових виданнях, присвячених археологічним дослідженням на вказаних територіях, присвячені спеціалізованим поселенням, жителі яких обробляли пірофіліт, питанням Овруцької пірофілітової індустрії. Низка статей презентує результати розкопок останніх років. А. Томашевський зокрема опублікував статті присвячені історії археологічних досліджень на території Овруцької волості, а також піднімав пам'яткоохоронну тематику.

Мета статті: проаналізувати етапи дослідження давньоруських пам'яток, що мали особливі умови розвитку протягом 10–13 століть.

Виклад основного матеріалу. Словечансько-Овруцький (або Овруцький) кряж є унікальним природним об'єктом, розташованим на півночі Житомирської області. Він являє собою рештки стародавнього гірського пасма, яке має протяжність близько 60 км і підвищення відносно Поліської низовини на 80 м. На території цього тектонічного утворення зустрічаються представники реліктової флори, але в першу чергу цікавою є геологічна будова кряжу. Тут розташоване єдине в Європі родовище рожевих пірофілітових сланців. Однак вказаній території притаманні й історико-культурні особливості. Вигідне географічне положення сприяло заселенню території Овруцького кряжу ще за часів палеоліту. Але найбільш масово його освоєння відбувалося в давньоруський час, особливо після знищення більшості древлянських градів в ході каральної експедиції київської княгині Ольги. Після знищення Іскоростеня центром древлянської землі стає Вручай, розташований на східних схилах кряжу. У подальшому Вручай стає і центром волості.

Особливості місцевості створювали певну ізольованість регіону. З південного боку підвищення кряжу має круті схили, а на північ від нього починаються прип'ятські болота. Місцеві ґрунти і мікроклімат сприяли розвитку аграрного господарства. А з другої половини 10 ст. регіон відіграв важливу економічну роль, пов'язану з видобутком та обробкою пірофілітових сланців. Це була єдина територія, де здійснювався повний цикл виробництва від добування сировини до вивозу готової продукції¹.

У зв'язку з вказаними факторами на території Словечансько-Овруцького кряжу впродовж другої половини 10–13 ст. складається потужна поселенська

¹ Томашевський А.П. Овруцький кряж: комплексне вивчення та збереження історико-археологічної і палеоприродної спадщини. *Археологія*. 1998. № 2. С. 151–155.

структура, яка має певні особливості. Рештки вказаних пам'яток виявлялись і досліджувалися протягом 19–21 ст. з різними результатами. Перші дослідження носили аматорський характер, про їх результати частіше відомо із приватного листування. Відомості про пам'ятку у кращому випадку були достатньо приблизними, креслення не робилися, а знахідки губилися або продавалися. Лише в останні десятиліття 19 ст. з'являються професійні дослідники, розробляється методика досліджень, складаються археологічні карти.

Вперше пам'ятки Овруцького кряжу були включені в карту Д. Самоквасова у 1888 р. Однак вона містила інформацію лише про 63 археологічні пам'ятки, серед них лише 12 городищ. Більш ретельно до складання археологічної карти волинської губернії підійшов В. Антонович, який не лише збирав відомості про археологічні пам'ятки, але й проводив власні обстеження території. За даними В.Б. Антоновича на території колишньої Овруцької волості були виявлені 28 городищ, 15 селищ, 7 селищ-майстерень, 157 курганних груп².

Дослідженню пам'яток, пов'язаних з обробкою пірофілітових сланців поклали початок Г. Осовський і П. Тутковський, які вивчали геологічну будову Овруцького кряжу і виявили відходи виробництва та готові вироби. У вказаний період до досліджень археологічних пам'яток Овруччини долучилися Ф. Штейнгель, Я. Яроцький, О. Фотинський, М. Коробка, С. Гамченко. Упродовж 20–30-х рр. 20 ст. у ході археологічних розвідок і розкопок, проведених О. Червинським, І. Левицьким, Ф. Козубовським, Т. Мовчанівським, було виявлено нові матеріали, що потребували осмислення.

Наступний етап активного дослідження давньоруських пам'яток на Овруцькому кряжі припав на 1950–1970-і рр. Він пов'язаний з іменами Ю. Кухаренка, І. Русанової, М. Кучери й ін. Зокрема експедиція під керівництвом М. Кучери в 1975 р. дослідила городища Городець і Норинськ. Обидва городища розташовані на останцях. Зокрема Городець розташований на трьох останцях, площею відповідно 0,16, 0,20, 1,8 га. На кожному простежувалися укріплення. Було зафіксовано ряд напівземлянкових жител, а на південній частині городища – сліди виготовлення пірофілітових пряселень. Згідно знахідок фрагментів кераміки М. Кучера визначив час функціонування городища Городець як 9–13 ст. Зокрема в культурному шарі північної частини городища присутні лише матеріали 12–13 ст.³

Городище в Норинську розташоване на високому останці в південній частині села. Витягнуте у напрямку захід–схід на 120 м. Має певні особливості, зокрема відсутність валів, центральний майданчик, який підвищується над поверхнею останця. З майданчика починався в'їзд на городище, який спускається до підніжжя. Дослідник М. Кучера зафіксував потужний культурний шар, в якому були присутні

² Томашевський А.П. Історія та ступінь археологічного дослідження літописної Овруцької волості. *Археологія і давня історія України*. 2017. Вип. 4 (25). С. 240–285.

³ Кучера М.П. Нові дані про городища Житомирщини. *Археологія*. 1982. № 41. С. 72–82.

матеріали 12-13 і 17 ст. З городищем пов'язаний курганний могильник на північній околиці Норинську, на якому зафіксовано 42 насипи, датується пам'ятка 9-13 ст.⁴

У 1990-х рр. співробітниками Інституту археології НАН України були організовані дві експедиції, які мали обстежити північноукраїнські регіони. Створена у 1995 р. археологічна експедиція під керівництвом Б. Звіздецького проводила обстеження населених пунктів півночі Житомирської області (Народицький, Овруцький, Коростенський райони), які постраждали від аварії на ЧАЕС. Співробітники експедиції здійснювали всі види фіксації місцевих об'єктів, оцінювали стан їх збереженості. маршрути експедиції розроблялись на основі реєстрів пам'яток кожного населеного пункту. У зв'язку з проблемами з обліковою документацією, науковці сконцентрувалися на пам'ятках з наземними ознаками – городищах і курганах. На території Овруцького кряжу було обстежено 5 городищ, 41 курганну групу та три сільські поселення відкритого типу.

Особливу увагу було приділено пошукам решток Овруцького городища. У зв'язку з тим, що вірогідне місце розташування городища знаходиться в центрі міста, де щільна забудова, важко провести навіть шурфування з метою дослідити культурний шар. Робилися спроби дослідити його навколо церкви св. Василя та урочища «Замкова гора», яке являє собою останець овальної форми висотою 15 м. Отримані знахідки, переважно кераміка давньоруського часу, дозволили приблизно визначити площу середньовічного Овруча – Вручая, яка, на думку Б. Звіздецького, в 13 ст. була не менше 10-15 га⁵.

Отже Овруч був одним із найбільших давньоруських міст. Він виконував адміністративні, культові, торгівельні, фіскальні функції, а також, на думку Б. Звіздецького, міг бути доменіальним містом князя Рюрика Ростиславича. А вигідне положення недалеко від центрів видобутку та обробки пірофілітових сланців, перетині торгівельних шляхів, забезпечували місту процвітання⁶.

Також було повторно досліджено городище у с. Городець, розташоване на найвищих західних відрогах Словечансько-Овруцького кряжу. Складено повторний план городища та досліджені його фортифікації. Відзначено, що вали на кожному останці присутні лише зі сторони в'їздів на городище, а три останці поєднуються між собою тонкими перемичками. Окрім огляду самого городища були досліджені і прилеглі території. Там виявили два курганних могильника та визначена територія посаду, площа якого сягала 30 га.

Уже згадувалося про те, що городище складається з трьох частин, розташованих на останці. Культурний шар на всіх частинах городища має різну потужність, на північному сягає 1,5 м. Культурний шар містить, серед іншого, обгоріле зерно, предмети сільгоспінвентарю та відходи виробництва пірофілітових

⁴ Звіздецький Б.А. Городища 9-13 ст. на території літописних древлян. Київ, 2008. 175 с.

⁵ Звіздецький Б. Археологічні дослідження в північно-східних районах Житомирського Полісся. Коростень, 2008. 130 с.

⁶ Звіздецький Б.А. Городища 9-13 ст. на території літописних древлян. Київ, 2008. 175 с.

пряселець. Фрагменти кераміки, що походять з різних частин городища, різночасові. Це дозволяє побачити процес розвитку городища в с. Городець від 9 до 13 ст. Раніше виникла найбільша південна частина, де присутня кераміка 9–13 ст., на центральній частині датування фрагментів 11–13 ст. Найпізніше виникає північна частина, знахідки з якої датуються 12–13 ст. Факт розширення площі городища свідчить про його важливу роль в регіоні, зокрема як опорного пункту великокнязівської влади, торговельного та аграрного центру⁷.

Слід зауважити, що жодне з городищ, розташованих на Овруцькому кряжі не було досліджено відкриттям великих площ, що сприяло би отриманню більшої кількості інформації щодо функцій городищ у вказаному регіоні.

Паралельно з першою експедицією в Овруцькому районі в 1996 р. починає проводити дослідження Овруцька археологічна експедиція ІА НАН України під керівництвом А. Томашевського. Завдання експедиції – провести детальне польове дослідження території колишньої Овруцької волості куди входить і територія Словечансько-Овруцького кряжу, її історико-археологічної та палеоекологічної спадщини.

Уже за два перші сезони співробітниками експедиції було зафіксовано і обстежено більше 90 археологічних пам'яток, більшість з яких була відкрита вперше. Увага приділялася поселенням відкритого типу, які часто розташовувались недалеко від городищ. Серед них поселення Прибитки I, Прибитки II, Нагоряни I, Нагоряни II, Хлупляни, гніздо поселень Скребелічі I, II, III., городище з посадом і селищем біля с. Листвин, селища біля Норинську та Збраньок та ін.

У районі селищ Нагоряни, Хлупляни і Прибитки були виявлені «гнізда» – скупчення спеціалізованих ремісничих поселень, жителі яких займалися виготовленням пірофілітових пряселець. Були визначені площі поселень – 10–16 га кожне. У ході шурфування дослідники отримали велику кількість знахідок. Так із шурфу № 1 площею 1,5 м. кв. на поселенні Нагоряни I витучили більше 600 знахідок, з яких 150 індивідуальні. Дослідження культурного шару на посаді городища Норинськ також показали насиченість культурного шару, а також були виявлені рештки житлових споруд-напівземлянок⁸.

Виявлені пам'ятки визначили мету роботи експедиції на майбутнє – виявлення та детальне археологічне вивчення давньоруських спеціалізованих виробничих комплексів на території Словечансько-Овруцького кряжу. В ході археологічних досліджень поселення Прибитки I було розкрито площу 140 м. кв., досліджено рештки чотирьох споруд і 15 ям. Серед споруд визначили житлове приміщення та рештки майстерні по обробці пірофіліту. Більшість розкритих об'єктів датується 12–13 ст. Дуже результативними були розкопки майстерні. В завалі, який розбирали

⁷ Звіздецький Б. Археологічні дослідження в північно-східних районах Житомирського Полісся...

⁸ Томашевський А.П. Попередні підсумки археологічних досліджень Овруцької археологічної експедиції у 1996–1997 роках на території Овруцького району Житомирської області. *Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр.* Київ: ІА НАНУ, 1998. С. 45–48.

дослідники, містилось 2,5 тис. заготовок, напівфабрикатів, уламків, бракованих виробів. Серед бракованих виробів 43 хрестики та їх заготовки, 5 намистин, переважали відходи від вироблення пряселеч. в цілому на поселенні Прибитки І в спорудах знайдено більше 7,5 тис. окремих знахідок. На поселенні Нагоряни І розчистили рештки чотирьох споруд, одну дослідили повністю. Це була напівземлянка овальної форми, витягнутої по лінії схід-захід розмірами 4×2 м. Під час її розчистки вилучили із гумусного шару більше 7 тис. решток пірофілітового виробництва. Вказаний об'єкт датується 12–13 ст.⁹

Завдяки археологічним дослідженням на Словечансько-Овруцькому кряжі сформувалася окрема галузь досліджень – Овруцька середньовічна пірофілітові індустрія. Кількість виявлених пам'яток та матеріалів з них дозволяє стверджувати, що в кінці 10 – на початку 11 ст. у вказаному регіоні складається потужне спеціалізоване виробництво, що базується на місцевій сировині. Практично все в житті місцевих підпорядковувалось цьому виробництву. Археологічно можна простежити, що навіть місця для облаштування поселень обиралися враховуючи такі показники як відстань до копальні та можливість транспортувати камінь до місця обробки.

По сучасним підрахункам відомі на сьогодні спеціалізовані виробничі поселення складають половину усіх давньоруських поселень регіону. Вони характеризуються великими розмірами і сильною насиченістю культурного шару виробничими артефактами. Наближеність поселення до родовищ пірофілітового сланцю могла зумовити спеціалізацію всіх його жителів. Найближчі до родовища поселення спеціалізувалися на видобутку каменю, його первинній обробці, жителі інших поселень переміщали камінь до місця відправки водним шляхом, жителі інших, більш віддалених від кар'єру поселень спеціалізувались на виготовленні дрібних предметів.

Отже кар'єри, транспортна мережа, спеціалізовані поселення являли складні комплекси – виробничі мікрорегіони. Дослідник С.Павленко виділив шість таких регіонів: нагоряло-хлупнянський, хайчинсько-збраньківський, прибутківсько-черешківський, городецько-словечанський, листвинський. Ці мікрорегіони презентують велику щільність розташування спеціалізованих поселень. Культурний шар таких поселень може містити мільйони одиниць відходів виробництва. Так було підраховано, що культурний шар поселення Нагоряни І може містити не менше 9 млн. одиниць подібних артефактів¹⁰.

За матеріалами розкопок та шурфування визначають функціональну спеціалізацію окремих поселень на території Словечансько-Овруцького кряжу:

⁹ Томашевський А.П., Павленко С.В. Археологічні дослідження в Овруцькому районі Житомирської області у 2002 р. *Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр.* Київ: ІА НАНУ, 2003. С. 279–281.

¹⁰ Павленко С.В. Овруцька середньовічна пірофілітова індустрія: результати, проблеми та перспективи дослідження. *Археологія і давня історія України.* 2010. Вип. 1. С. 157–166.

• поселення, де зафіксовано свідчення первинної обробки сировини або обробка плит великого розміру;

- поселення, що спеціалізувалися на виготовленні прясець;
- поселення, що спеціалізуються на виготовленні дрібних прикрас;
- поселення, що спеціалізуються на виготовленні жорен або ливарних форм.

Слід зазначити також, що пірофілітові індустрію супроводжує також розвиток чорної металургії та металообробки, тому на поселеннях часто присутні шлаки, криця та ін.¹¹

Картографування розташування відкритих поселень давньоруського часу дозволило спостерігати їх розташування на території кряжу. Вони досить щільно розташовані, мають досить великі розміри. Тому дослідник А. Томашевський вважає, що ми спостерігаємо певну агломерацію. Він виділив сім таких агломерацій на території Овруцького кряжу. Наприклад хлуплянсько-нагорянська агломерація об'єднує низку поселень з потужним сировинним та демографічним потенціалом. Саме поселення Нагоряни має площу 18, а на його території окрім майстерень і житлових приміщень можна припустити наявність адміністративних і культових. Значна кількість селищ у складі вказаної агломерації розташована на верхній поверхні гряди і початку схилу тераси північного уступу кряжа. Вони ніби витягнуті по напрямку схід-захід, тобто утворюють ланцюжок, що тягнеться вздовж краю верхньої тераси приблизно на 15 км. Висота тераси, на якій розташовані поселення від 17 до 20 м над заплавою.

Агломерація Хотин об'єднує кілька крупних поселень та могильників по течії р. Синявка на схід від с. Хотинівка, а 25 населених пунктів агломерації Тосно-Орлов-Будини-Гошов розташовані по течії р. Вільшанка. Мабуть якісь із поселень в кожній агломерації були адміністративними або іншими центрами. Про це можуть свідчити знахідки печаток (печатка князя Ростислава Мстиславовича у Нагорянах, печатки князів Ізяслава Ярославовича та фрагмента срібного персня можливо князя Всеволода Ольговича в Будинах), митні пломби 12 ст.¹²

Уже 27 років на базі Овруцької археологічної експедиції створено «Овруцький проект», завданням якого є польові дослідження території літописної Овруцької волості, вивчення, фіксація та збереження її історико-археологічної спадщини. В ході реалізації проекту відбуваються не лише археологічні дослідження пам'яток регіону, але й пам'яткоохоронні дії, розробляється такий напрямок як археологічне пам'яткознавство.

Висновки. Територія Словечансько-Овруцького кряжу містить велику кількість археологічних пам'яток різних археологічних періодів, особливо давньоруських. археологічно простежується, що активне заселення цієї території припадає на другу половину 10 ст. Окрім гарних родючих ґрунтів та сприятливого

¹¹ Ibidem.

¹² Томашевський А.П. Агломерація літописної Овруцької волості. *Археологія і давня історія України*. 2020. Вип. 2 (35). С. 58–75.

для землеробства клімату територія приваблювала ще й покладами рожевих пірофілітових сланців. Саме видобуток, обробка та виготовлення із нього речей, стають основним заняттям місцевого давньоруського населення. На території кряжу складається унікальна поселенська структура, яка традиційно складається з городища, посаду, відкритих поселень та могильників. Але особливістю є те, що відкриті поселення мають велику площу, їх умовно можна об'єднати в агломерації. Також поселення є спеціалізованими, їх населення тісно пов'язане з освоєнням покладів пірофіліту, його добування, обробка, транспортування є основним заняттям давньоруського населення Овруцького кряжу.

Давньоруські пам'ятки на вказаній території довгий час розорювались, але з кінця 9 ст. їх стали виявляти і фіксувати науковці. Протягом всього 20 ст. пам'ятки регіону оглядались археологами, іноді шурфувались, але дослідження не проводились. Лише з кінця 20 ст. в регіоні почала працювати Овруцька археологічна експедиція, яка виявила унікальні пам'ятки – спеціалізовані поселення з багатим культурним шаром. Але археологічні пам'ятки регіону вимагають також захисту. На це спрямована діяльність співробітників Овруцької археологічної експедиції в рамках «Овруцького проекту», спрямованого на вивчення і захист пам'яток колишньої Овруцької волості.

REFERENCES

- Kuchera, M.P. (1982). Novi dani pro horodyshcha Zhytomyrshchyny [New data on hillforts of Zhytomyr Oblast]. *Arkheolohiya*, 41, 72–82 [in Ukrainian].
- Pavlenko, S.V. (2010). Ovrutska seredniovichna pirofilitova industriya: rezultaty, problemy ta perspektyvy doslidzhennya [Ovruch medieval pyrophyllite industry: results, problems and prospects of research]. *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrainy*, 1, 157–166 [in Ukrainian].
- Tomashevskyy, A.P. (1998). Poperedni pidsumky arkheolohichnykh doslidzen Ovrutskoyi arkheolohichnoyi ekspeditsiyi u 1996–1997 rokakh na terytoriyi Ovrutskoho rayonu Zhytomyrskoyi oblasti [Preliminary results of archaeological research of the Ovrutsk archaeological expedition in 1996–1997 on the territory of the Ovrutsk district of the Zhytomyr region]. *Arkheolohichni vidkryttya v Ukraini 1997–1998 rr.*, 45–48 [in Ukrainian].
- Tomashevskyy, A.P. (1998). Ovrutskyy kryazh: kompleksne vyvchennya ta zberezhennya istoriko-arkheolohichnoyi i paleopryrodnoyi spadshchyny [Ovrutsky ridge: comprehensive study and preservation of historical-archaeological and paleonatural heritage]. *Arkheolohiya*, 2, 151–155 [in Ukrainian].
- Tomashevskyy, A.P. & Pavlenko, S.V. (2003). Arkheolohichni doslidzhennya v Ovrutskomu rayoni Zhytomyrskoyi oblasti u 2002 r. [Archaeological research in the Ovrutsky district of the Zhytomyr region in 2002]. *Arkheolohichni vidkryttya v Ukraini 2001–2002 rr.*, 279–281 [in Ukrainian].
- Tomashevskyy, A.P. (2017). Istoriya ta stupin arkheolohichnoho doslidzhennya litopysnoyi Ovrutskoyi volosti [The history and degree of archaeological research of the chronicled Ovruch Volost]. *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrainy*, 4 (25), 240–285 [in Ukrainian].
- Tomashevskyy, A.P. (2020). Ahlomeratsiya litopysnoyi Ovrutskoyi volosti [Agglomeration of the historical Ovruch Volost]. *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrainy*, 2 (35), 58–75 [in Ukrainian].

Zvzdetsky, B. (2008). *Arkheolohichni doslidzhennya v pivnichno-skhidnykh rayonakh Zhytomyrskoho Polissya* [Archaeological research in the northeastern regions of Zhytomyr Polissia]. Korosten [in Ukrainian].

Zvzdetsky B.A. (2008). *Horodyshcha 9-13 st. na terytoriyi litopysnykh drevlyan* [Settlements of the 9th - 13th centuries on the territory of the annals of Drevlyany]. Kyiv [in Ukrainian].